

Machiavelli och idealfursten

Verner Egerland

Introduktion: En 1500-talsanekdot

I maj månad 1515 återkommer Lorenzo de' Medici till Florens efter en tids frånvaro. Han är sonson till Lorenzo il Magnifico och brorson till påven Leo X som vid denna tid är medicéerättens överhuvud. Lorenzo är inte officiellt Florens styresman men lyckas den 23 maj genom en djärv kupp bli utnämnd till *capitano*, dvs. ledare för stadens väpnade styrkor. Påven lär ha blivit mäkta irriterad över detta tilltag då han redan har planerat nästa karriärsteg för brorsonen: Lorenzo ska bli hertig av Urbino; påven måste bara först hitta ett sätt att förjaga den regerande hertigfamiljen. Förhoppningarna kommer så småningom på skam. Den 23-årige brorsonen är en av Medici-familjens mer mediokra medlemmar.

Eventuellt i samband med Lorenzos utnämning till *capitano* den 23 maj berättas det i en gammal anekdot att han blir uppvaktad av ett antal av stadens framstående personer som medför presenter av olika slag, förmodligen i hopp om att fursten ska hjälpa dem ur trångmål, lyssna på olika partsinlagor eller i allmänhet bli positivt stämd till deras familjeföretag. Lorenzo blir i synnerhet mycket förtjust när han får erhålla ett par spårhundar. En förmodligen värdefull gåva; goda spårhundar är eftertraktade och jakt är en av Lorenzos stora passioner.¹

Strax därefter ges audiens åt en man i 45-årsåldern som överräcker en egenhändigt skriven bok med titeln *De Principatibus*, med dedikation och introducerande brev till Lorenzo. Lorenzo vet förmodligen att han har att göra med en av stadens tidigare styresmän, Niccolò Machiavelli, som under den republikanska era som varat i drygt femton år har haft betydelsefulla uppdrag och blivit känd långt utanför födelsestaden. Machiavelli är vid detta lag i stort behov av att komma på god fot med medicéerna.

1. Historien omtalas i ett brev av Machiavellis samtide Riccardo Riccardi (Connell 2013), se även Capponi (2010).

Niccolò Machiavelli och Fursten

Machiavelli var född i Florens 1469 och kom att leva i en period av politiska omvälvningar. När medicéerna hade förjagats 1494 och Savonarola utropade republik var Machiavelli i tjugofemårsåldern och blev så småningom delaktig i stadsstatens administration och offentliga liv. Efter Savonarolas fall hade han 1498 tagit säte i *la Cancelleria*, "kansliet", i praktiken statens regering. Verksamheten i kansliet hade efterhand blivit mycket varierad; dels hade han varit ansvarig för organisationen av *la milizia*, folkarmén, dels hade han anlitats flitigt som ambassadör till främmande makter, en omständighet som hade medfört att han periodvis befann sig på resande fot, fick möjlighet att stifta bekantskap med olika länder och personligen lära känna framstående personligheter i samtiden. Machiavelli hade på så vis gjort en lysande politisk och diplomatisk karriär i den florentinska republik som han med övertygelse kom att tjäna i närmare femton år.

1512 står det klart att man inte längre kommer att kunna stå emot medicéernas återkomst och den republikanska eran slutar i ett fiasko. Folkarmén bryter samman inför medicéernas angrepp. Flera av republikens ledare flyr men Machiavelli väljer att stanna och blir efter en tid anklagad för delaktighet i sammansvärjning mot medicéerna. Han fängslas och torteras men släpps sedan fri, emellertid med uttryckligt förbud att visa sig i Palazzo Vecchio, en sorts yrkesförbud då det i praktiken innebär att han inte får ägna sig åt någon offentlig verksamhet eller ta del i någon form av myndighetsutövning. I och med detta är hans politiska karriär över och för sin försörjnings skull ser han sig tvungen att lämna staden för att dra sig tillbaka till sin egendom i San Casciano i Val di Pesa.

I denna "exil" på ett litet gods i underskön toskansk landsbygd - där folk idag betalar tvåsiffriga miljonbelopp för minsta hus - sitter sedan Machiavelli och är uttråkad. För honom är platsen en byhåla, därom vittnar de otaliga brev han skriver till

goda vänner i Florens i vilka han beklagar sig över landsortstristessen och förhör sig om skvaller från storstaden.²

För eftervärlden är det ändå tur att hans politiska karriär avbryts på detta sätt. För att fördriva tiden ägnar han sig åt författarskap och tack vare exilen blir hans litterära produktion med tiden mycket omfattande. Hans första projekt är *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio* 'diskurser över de tio första böckerna av Titus Livius' (som utkom i svensk nyöversättning för några år sedan), men detta avbryts någon gång under sommaren 1513 när författaren i stället ägnar sig åt *De Principatibus*, ett verk som trots sin latinska titel är skrivet på italienska och därför kommer att bli känt som *Il Principe*, 'fursten'.

Det råder inte fullständig enighet om när *Fursten* skrivs.³ En kommentar i ett brev till Francesco Vettori i december 1513 ger intrycket av att verket redan är klart.⁴ I så fall har det tillkommit under loppet av några månader och detta var länge den förhärskande uppfattningen.⁵ Men det sista kapitlet, som till stil och innehåll avviker från de andra, anser man har skrivits senare, kanske under 1514. Den slutgiltiga versionen är inte klar förrän dedikationen och det inledande brevet till Lorenzo de' Medici är på plats, vilket i tiden kan placeras till 1515, eftersom boken överräcks till Lorenzo i maj detta år som vi började med att konstatera. Nyligen har det emellertid föreslagits att texten fortsätter att omarbetas fram till 1519. Det innebär att 500-årsjubileum skulle kunna firas närsomhelst mellan 2013 och 2019. För ett mer officiellt högtidlighållande får vi förmodligen vänta i 15 år till (den postuma publiceringen sker nämligen 1532), men icke desto mindre har man i Italien och USA under de senaste åren uppmärksammat jubileet med en lång följd av symposier, biografier, nyutgåvor och andra tilldragelser hos olika bokförlag.

-
2. Vissa av dessa samlas i Bardazzis utgåva av tio privata brev från 1992, som jag hädanefter refererar till som LP. Innehållet i dessa brev pendlar mellan vulgärt skvaller, banala vardagligheter samt kulturella och politiska frågor av olika slag. I ett brev till Guicciardini berättar Machiavelli först utförligt om ett burleskt möte med en prostituerad och avslutar med att meddela att han beslutat att börja en hönsuppfödning (LP, 53-56). I ett brev till Francesco Vettori berättar han att han dagtid först går ut i skogen att hugga ved, för att sedan sätta sig ner i naturen att läsa Petrarka och till slut återkommer till hemmet på kvällen där han ägnar sig åt sitt författarskap (LP, 57-64).
 3. För en genomgång av olika ståndpunkter, se t.ex. Connell (2013) och Anselmi (2014).
 4. LP, 61-62.
 5. T.ex. Chabod (1961, XXII)

Kulmen får sägas vara den monumentala *Enciclopedia Machiavelliana* (hädanefter EM), utgiven 2014 på Treccanis förlag i Rom. Encyklopedin gör det möjligt att bilda sig en någorlunda översiktlig uppfattning om den annars helt överblickbara Machiavelli-litteraturen.

När man läser de många artiklarna blir man påmind om i vilken utsträckning den italienska litteraturkritiken idag är dels italiensk, dels italo-amerikansk, en omständighet som skiljer Italien från många andra länder däribland vårt eget. Den ibland marxistiskt präglade italienska forskningen kommer inte sällan i konflikt med den nordamerikanska, som inte alltid når fullt erkännande i "moderlandet".

Idealism, Fortuna och Virtù

I sin artikel om Marsilio Ficino belyser Gentile (2014) hur Machiavelli, liksom hela högrenässansen, präglas av det grekisk-hellenistiska tankegods som humanisterna efterhand återupptäckt under 1400-talet. Renässansrörelsen kommer i synnerhet att formas av neoplatonsk idélära. Hur märkligt det än kan låta för den moderna läsaren är boken ett led i Machiavellis försök att definiera en idealfurste.⁶

Ytligt sett är Fursten en samling föreskrifter och goda råd till var och en som vill kunna leda, kort och gott.⁷ Denna föresats får djupgående konsekvenser för sättet att angripa ämnet. Medan de medeltida krönikorna förser oss med en kronologiskt ordnad lista över händelser, i allmänhet okritiskt refererade, försöker Machiavelli däremot hitta system i historien för att sedan formulera generella principer för hur ledaren bör handla i givna situationer. Just denna ambition, att systematisera föremålet för studien för att på så sätt finna generaliseringar och dra allmängiltiga slutsatser, bidrar till att

6. Machiavellis generationskamrater tar sig an liknande uppgifter: Bembo hade i *Asolani* formulerat ett kärleksideal, Castigliones Hovman är på sitt vis ett försök att definiera en idealmänniska. Premisserna för Machiavellis idealfurste är dock annorlunda.

7. Hade verket skrivits idag hade det förmodligen hetat "ledaren", och det är ingen tvekan om att budskapet fortsätter att inspirera inom våra dagars management-kultur, med såväl politisk som affärsmässig anstrykning. Ett talande exempel är de betraktelser som Napoleon skulle ha skrivit över Fursten och som "upptäcktes" för 200 år sedan. Napoleons Machiavelli-kommentar har sedan dess utgivits med jämna mellanrum; 1992 utkom de på Silvio Berlusconi dåvarande bokförlag, med en introduktion skriven av Berlusconi själv. Kommentaren har senare visat sig vara ett falsarium.

göra texten betydelsefull för historieskrivningen som vetenskap i en modernare mening.

Själva uttolkningsen av det historiska skeendet är däremot inte påfallande modern. Historien styrs av Fortuna, en oöversättlig term som ibland närmast motsvarar svenskans "öde", ibland "tur", ibland "slump". Begreppet härrör från den antika ödestro som genomsyrar renässanskulturen. Historien styrs av slumpen och går därför inte att förutse.

Machiavelli skriver 200 år efter Dante och 350 år före Marx. Till skillnad från medeltiden ser renässansen ingen Gudsplan bakom det historiska skeendet, och inte heller, som i senare tider, någon systematik eller övergripande princip. Fortunas nycker är helt oförutsägbara och drabbar oss på de mest oväntade sätt. Denna övertygelse är i och för sig inte svår att förstå om man betraktar tiden i vilken Fursten skrivs; renässansmänniskan måste kontinuerligt ha sett bekräftelser på denna kaotiska slumpmässighet.

Det för Machiavelli kanske tydligaste exemplet på Fortunas växlingar är Cesare Borgias öde. Cesare disponerar över de resurser som hans far, påven Alexander VI, ställer till förfogande. Han lyckas inom kort erövra ett eget furstendöme inom Kyrkostatens gränser och verkar ha säkrat sina landvinningar med mäktiga allianser, när han plötsligt insjuknar och därefter inte längre är i stånd att försvara sig mot sina fiender. Sentida forskare har talat om att symptomen påminner om malaria. Den samtida historikern Paolo Giovio har en annan version: Vid ett besök i påvepalatset i Rom råkar Cesare dricka ur fel glas och blir på så vis förgiftad.⁸ Helt oavsett om Cesares sjukdom beror på ett glas förgiftat rödvin eller ett myggbett är slutsatsen densamma: Det historiska skeendet är slumpmässigt.

För att kunna värja sig från Fortunas svängningar måste en dådkraftig ledare vara en god människokännare; han måste kunna föregripa människornas reaktioner i olika situationer. Människorna utmärker sig genom en mängd negativa egenskaper; fega, småsinta, hämndlystna och giriga, ser de vanligtvis till egennyttnen snarare än det allmänna bästa. Drivna av sina låga instinkter har människorna genom alla tider handlat enligt samma givna mönster. Machiavellis historieskrivning handlar därför om

8. Denna anekdotiska förklaring visar sig mycket seglivad och upprepas av ett antal senare författare, som t.ex. 1700-talshistorikern Nicola Vivenzio.

att analysera, inte Fortuna, utan *människornas reaktioner* på Fortunas växlingar. Det är just detta historien lär oss, och det är detta ledaren måste inse om han vill behålla sin makt: Fortunas vägar är visserligen outgrundliga men människorna däremot är helt förutsägbara.

Exemplen hämtas dels från Machiavellis samtida och självupplevda historia, dels från den italienska medeltiden, dels från antik tid och ibland från Bibeln. Det är påfallande hur den bibliska historien och dess personligheter här blir föremål för samma kritiska analys som vilken annan text som helst. Alla historiska dokument är likvärdiga i så måtto att de tillåter oss att studera människornas beteenden.

Inför Fortunas nycker måste fursten beväpnas sig med *virtù*, ett annat mångtydigt ord som härrör från latinets *virtus* och grekiskans *ἀρετή*. Det är alltså fråga om ett förkristet ideal som övertas av den kristna medeltiden men med andra förtecken. Till svenska kan ordet översättas "dygd" om det förekommer i en kristen kontext men hos Machiavelli, som återanknyter till klassiska källor, motsvarar det snarast "handlingskraft". I inledningen till en av de senare engelska utgåvorna av Fursten ägnar översättaren, William J. Connell, just ordet *virtù* en särskild kommentar:

Thus the Italian word *virtù* will sometimes appear as its English cognate "virtue," but also as "craft," "skill," "cleverness," "ability," "courage," and "power," depending on the passage in which it occurs. (Connell, 2016: ix-x)

Alla de ord Connell räknar upp beskriver möjligen "dygder" i någon mening och Machiavellis *virtù* kan beroende på kontext motsvara samtliga. Det hela kompliceras uppenbarligen av att *virtù* inte verkar bevara samma betydelse genom hela framställningen. Ett par tydliga exempel illustrerar tankegången:

Agathokles från Syrakusa, en i alla avseenden usel och nedrig person som inte kan sägas ha varit gynnad av Fortuna, var så förslagen och skrupellös att han i kraft av sin *virtù* steg från en mycket ringa härkomst till att bli pretor, dvs. anförare av stadens milis. En dag sammankallade han senaten och hela folket, som om han hade något viktigt att kungöra, och när alla hade samlats kallade han på sina soldater som mördade alla folkvalda och de mest förmögna medborgarna. Därefter blev han tyrann och rege-

rade Syrakusa ohotad ända till sin död.⁹ Denna sorts beslutsamhet väcker visserligen beundran men komplicerar bruket av ordet *virtù*. Agathokles var handlingskraftig men knappast något dygdemönster i konventionell kristen bemärkelse, och Machiavelli verkar här själv besvärad av ordets mångtydighet.

Någon kan undra hur Agathokles efter ändlösa bedrägerier och grymheter i lång tid kunde leva säker i sitt fosterland och värja sig mot yttre fiender, medan andra inte lyckats försvara sin stat ens i fredstid och än mindre i krig... Detta tror jag kommer av att grymheter kan användas till gott och till ont. Väl använda grymheter (om det är legitimt att kalla grymheter för något gott) är sådana som genomförs snabbt då man är nödgad att försvara sig, och som sedan inte förlängs utan kommer undersåtarna till så mycket nytta som möjligt. Illa använda grymheter är sådana som med tiden inte upphör utan snarare förvärras.¹⁰

Formuleringen är avslöjande: Machiavelli är effektetiker *ante litteram*. Handlingen i sig underkastas inte moralisk bedömning, endast handlingens konsekvens.

Tanken illustreras utförligare med historien om hur Cesare Borgia "pacificerade" Romagna, en region som hade förfallit till laglöshet och stråtröveri på grund av inkompetenta och upproriska baroner.¹¹ När Cesare har erövrat Romagna tillsätter han en guvernör, Remirro de Orco, och ger denne i uppgift att göra regionen fredlig och ladlydig.¹² Remirro far sedan fram med stor brutalitet och lyckas inom kort likvidera ett antal upprorsmän och sätta skräck i övriga invånare så att Cesare, när han så småningom återkommer, finner regionen fridsam, välordnad och *obediente al braccio regio*. Samtidigt inser Cesare att befolkningen kan ha blivit negativt inställd till hans styre och finner en praktisk lösning på problemet: Vid jultid 1502 låter han gripa Remirro de Orco, och när folket i Cesena på annandagen samlas på stadens torg finner de där sin guvernör kluven i två delar. På så vis låter Cesare förstå att guvernörens övergrepp inte hade sitt ursprung i furstens önskemål. Eftersom guvernören har varit

9. *Principe*, VIII. Se även Kahn (2013), Cadoni (2014).

10. *Principe*, VIII. De parafraiserande översättningarna från Machiavelli, här och fortsättningsvis, är mina.

11. *Principe*, VII.

12. Han hette i själva verket Ramiro de Lorqua och var en av många spanska adelsmän med anknytning till Borgia-familjen som under denna period verkar i Italien. Den förvanskade italienska namnformen *de Orco*, leder tankarna till ordet *orco*, 'troll' eller 'monster', ett eventuellt passande epitet att döma av samtida kommentatorer (Lodone 2014).

avskydd finner folket spektaklet tillfredsställande; samtidigt utgör exemplet en påminnelse om att fursten har makt att disponera över undersåtarnas liv som han behagar. Cesare Borgia lyckas på så vis bli fruktad av undersåtarna men gör sig samtidigt populär. Machiavelli gör inga försök att dölja sin beundran för detta geniala drag.

Visserligen kan Cesares handling förefalla både grym och svekfull, men detta sätter Machiavelli i jämförelse med den florentinska republikens agerande under krisen i Pistoia. Pistoia löd under Florens och när oroligheter bröt ut 1501 borde republiken, i Machiavellis mening, ha slagit ner revolten medan den fortfarande var begränsad. I stället ville republiken undvika överdrivet våld och behandlade upprorsmakarna med mildhet. Oroligheterna tillåts pågå och urartade så småningom i en våldsam folkresa. När republiken till slut såg sig nödgad att ingripa slutade det hela i stor blodspillan och förödelse. Vem var då värst, frågar Machiavelli retoriskt, Cesare Borgia eller republiken?

Cesare Borgia ansågs grym. Icke desto mindre hade hans brutalitet enat Romagna och skapat fred och laglydighet. Om man besinnar detta faktum inser man att han var mycket mer välsinnad än den florentinska republiken, som inte ville få rykte om sig att vara grym och för den skull lät Pistoia ödeläggas. Fursten bör därför inte bekymra sig om ifall ryktet säger att han är grym, om han bara därigenom kan hålla sina undersåtar enade och laglydiga.¹³

Fursten får inte tveka inför våldshandlingar, ej heller inför att lura och bedra, om han på så vis kan nå högre, för allmänheten gagneliga syften.

Efter 500 år fortsätter *virtù*-begreppet att vara bland det mest kontroversiella i Machiavellis verk. Maurizio Viroli, italiensk idéhistoriker som undervisar i Princeton, utkom 2005 med en monografi i vilken han ville härleda såväl Machiavellis *virtù* som hans republikanism ur en kristen idétradition.¹⁴ Försöket möttes av stark kritik i Italien och kom till och med att häcklas av Giulio Ferroni, ytterligare en namnkunnig historiker verksam i Rom, som i Virolis tes såg ett uttryck för amerikansk puritanism, främmande för en italiensk tradition som istället i såväl *Fortuna* som *Virtù* har velat se ett hedniskt tankegods.¹⁵

13. *Principe*, XVI.

14. Viroli (2005).

15. Ferroni (2006).

Paradoxer och inkonsekvenser

I den syn på politiken som kommer till uttryck i *Fursten* förefaller det inte finnas något utrymme för moderna tankar om demokrati och medbestämmande. Denna hållning står i tydlig kontrast med det faktum att författaren vikt sitt politiska liv åt republiken. Dessutom ger han uttryck för en helt annan åskådning i *Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*, där han i stället argumenterar för ett republikanskt styrelseskick synbarligen i strid med de tankar han ger uttryck för i *Fursten*. Det blir inte bättre av att han verkar ha skrivit de båda verken mer eller mindre parallellt under 1513.

Det har spekulerats åtskilligt i kontrasten mellan de båda verken. En inte orimlig tanke är den att Machiavelli i *Discorsi* beskriver det samhälle han önskar, medan *Fursten* är en analys av det samhälle han faktiskt lever i. Det ligger nära till hands att uppfatta författaren till *Fursten* som en bitter och cynisk människa, och boken som en uppgörelse med ungdomliga illusioner och missräkningar.

En något annorlunda lösning ger Asor Rosa (1985, 208) då han påpekar att de båda skrifterna egentligen behandlar olika ämnen: Medan *Fursten* handlar om hur stater erövrar eller förvärvas och hur makt konsolideras i dessa nya erövringar, är ämnet för *Discorsi* hur en stabil stat normalt sett bör inordnas då laglydighet och ordning kan tas för givna. Skillnaden i synsätt mellan *Fursten* och *Discorsi* skulle enligt Asor Rosa endast vara skenbar då det egentligen är fråga om två olika skeden av statens liv.

En ytterligare märklig omständighet rör *Furstens* sista kapitel, det tjugosjätte, som i fråga om stil och innehåll avviker från de föregående. Medan tjugofem av bokens kapitel ägnas en klartänt, cynisk (och eventuellt ironisk) framställning, innehåller detta sista kapitel en högtidlig uppmaning till Italiens furstar att resa sig och befria landet från utländska förtryckare. I denna uppmaning hör man en helt annan sorts idealism, som 300 år senare, i ett annat politiskt sammanhang och helt anakronistiskt, får Machiavelli att uppfattas som föregångare till den italienska enhetsrörelsen.

Just dessa sista kapitel kan ge en nyckel till läsningen av hela verket. Machiavelli lever i en tid av förödande krig på den italienska halvön. Orsaken till kriget är i hans syn svagt ledarskap; de italienska furstarna ligger i konflikt med varandra medan utländska potentater bekrigar dels varandra dels de italienska staterna. Machiavelli har

under sina resor och genom sina kontakter bevittnat den förvandling som Europa verkar genomgå vid denna tid, den förändring som vi idag omtalar som nationalstaternas uppkomst och vars mer långtgående konsekvenser Machiavelli knappast kan ana. I sina betraktelser över de europeiska staterna reflekterar dock Machiavelli över vissa skillnader gentemot hemlandet. Italien förblir splittrat och detta är ursprunget till landets olycka. Den starke ledaren är vad Italien behöver för att nå enighet och oberoende. Detta i sin tur är den enda vägen till stabilitet, fred och välstånd.

Detta är den yttersta paradoxen i verket: Fursten måste känna undersåtarna för att utnyttja deras svagheter och på så vis kunna dominera och manipulera dem, och även tygla dem med brutalitet om nöden kräver det, men detta bör ske inte bara i furstens eget intresse utan ytterst för undersåtarnas bästa. Furstens väl och folkets väl förblir i princip åtskilda. När Machiavelli uttrycker hopp om att det i Italien ska finnas någon kapabel att axla den roll som beskrivs i Fursten är det inte individens utan det allmännas bästa han har för ögonen.

Svikna förhoppningar

Mötet med den unge Lorenzo de' Medici blir för Machiavelli en stor besvikelse: Fursten verkar inte ha ärvt något ledarämne från vare sig sin farfar eller sin farbror. Helt upptagen av sina jakthundar lägger han knappt märke till Machiavellis bok, och denne lämnar byggnaden upprörd och frustrerad. Under sin återstående levnad får han inte den uppskattning han hoppas på.

Inom loppet av ett par år avlider Lorenzo i sviterna av syfilis. Han är i historien ihågkommen endast av det skälet att Machiavelli råkar dedicera sin bok till honom. Se där Fortunas ironi.

Primära källor

Machiavelli, Niccolò	<i>Dieci lettere private</i> (LP). A cura di Giovanni Bardazzi, Salerno Editrice, 1992.
Machiavelli, Niccolò	<i>Il Principe. Introduzione e note di Federico Chabod</i> . A cura di Luigi Firpo. Einaudi, 1961.
Machiavelli, Niccolò	<i>Il Principe di Niccolò Machiavelli annotato da Napoleone Buonaparte</i> . Silvio Berlusconi Editore, Milano, 1992.
Machiavelli, Niccolò	<i>The Prince by Niccolò Machiavelli with Related Documents</i> . Translated,

- Edited, and with an Introduction by William J. Connell.
 Machiavelli, Niccolò *Republiken: diskurser över de tio första böckerna av Titus Livius*, Atlantis, 2008.
 Vivenzio, Nicola *Dell'istoria del Regno di Napoli e suo governo dalla decadenza dell'Imperio Romano infino al presente re Ferdinando IV*. Di Nicola Vivenzio 1816, Napoli, Stamperia Simoniana.

Sekundära källor

- Anselmi, Gian Mario (2014) *Il Principe*. *EM* II, 362-378.
 Asor Rosa, Alberto (1985) *Storia della letteratura italiana*. La Nuova Italia, Firenze.
 Asor Rosa, Alberto (2015) La Treccani pubblica un'enciclopedia in tre volumi per raccontare il pensiero del grande Segretario. *La Repubblica, Cultura*, 2015-04-23.
 Benzoni, Gino (2014) Medici, Lorenzo de', duca di Urbino. *EM* II, 163-166.
 Cadoni, Giorgio (2014) Agatocle. *EM* I, 9-12.
 Capponi, Niccolò (2010) *An Unlikely Prince: The Life and Times of Machiavelli*. Da Capo Press, Cambridge.
 Chabod, Federico (1961) Introduzione. I *Il Principe. Introduzione e note di Federico Chabod*. Einaudi, 1961, ix-xl.
 Connell, William J. (2013) Dating the Prince: Beginnings and Endings. *The Review of Politics, Special Issue: Machiavelli's Prince*, 75, 497-514.
EM Machiavelli: Enciclopedia Machiavelliana (2014) Gennaro Sasso & Giorgio Inglese (red.) Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Treccani, Roma.
 Ferroni, Giulio (2006) Machiavelli predicatore? No, smascheratore. *L'Unità, Cultura*, 2006-02-20.
 Gentile, Sebastiano (2014) Ficino, Marsilio. *EM* I, 550-553.
 Kahn, Victoria (2013) Revisiting Agathocles. *The Review of Politics, Special Issue: Machiavelli's Prince*, 75, 557-572.
 Lodone, Michele (2014) Lorqua, Ramiro de. *EM* II, 95-96.
 McCormick, John P. (2014) [The Enduring Ambiguity of Machiavellian Virtue: Cruelty, Crime, and Christianity in The Prince](#). *Machiavelli's The Prince 500 Years Later. Social Research* 81, 133-164.
 Viroli, Maurizio (2005) *Il Dio di Machiavelli e il problema morale dell'Italia*, Laterza, Bari-Roma.